
K PROBLEMATICE TYPŮ, VARIANT A DERIVACÍ SLOŽITÉHO SOUVĚTÍ

JOSEF ŠTĚPÁN

ON THE ISSUE OF TYPES, VARIANTS AND DERIVATIONS OF A COMPOUND COMPLEX SENTENCE

The paper describes seven types of compound complex sentences (i. e. sentence consisting of more than two clauses) based on the individual connectives, clause-order variants of these types, modality variants and derivation of the types and clause-order variants.

Keywords: clause-order; compound complex sentence; subordinate clause; hypotactic connectives; main clause; paratactic connectives; syntax

ÚVOD

Ve strukturní lingvistice se zkoumají syntagmatické a paradigmatické vztahy. Zatímco v morfologii se můžeme opírat o paradigmata (vzory), v syntaxi takovou oporu zpravidla nemáme.

Ve funkčně strukturní syntaxi začal u nás zkoumat paradigmatické vztahy (kombinatorické možnosti) Grepl (1968, 21), který větné typy jako jednotky syntaktické roviny jazykového systému chápe jako vzorce, jejichž specifika na rozdíl od slova a slovního spojení je dána predikací. Explicitním vyjádřením predikace bývá verbum finitum.

Vycházíme z české vědecké i školské syntaktické tradice, ve které se rozlišuje věta (jednoduchá – jedno verbum finitum, tj. jedna věta) a souvětí (více než jedno verbum finitum, tj. dvě a více než dvě věty, které jsou v syntaktickém vztahu), a pracujeme v tomto článku s ter-

mínem spojovací výrazy, protože jsou podle našeho názoru konstituujícím rysem souvětí; pro spojovací výrazy se v jiném pojetí užívá v syntaxi termínu spojovací prostředky (Grepl a Karlík 1986, 473), termín spojkové výrazy nacházíme v morfologii (Rusínová a Nekula 1995, 350) i v syntaxi (Hošnová 2005, 40). Spojovací výrazy mají syntaktickou funkci spojit dvě věty v souvětí a zároveň vyjadřovat významový vztah mezi těmito větami (Štěpán 2013, 14). Stranou necháváme souvětí bez spojovacích výrazů (souvětí asyndetické), protože bývá především v mluvené češtině a v tomto článku půjde o češtinu psanou, spisovnou.

Vymezíme podřadící a souřadící spojovací výrazy jako gramatické a lexikálně-gramatické jazykové prostředky, které spojují věty v souvětí, abychom je tak odlišili od konektorů, jichž se užívá v textové (diskurzni) lingvistice v různě širokém významovém smyslu.

Syntaktický pojem-termín podřadící spojovací výrazy, které uvozují vedlejší věty, jde napříč některými slovními druhy, protože to bývají jednak tradiční spojky podřadící (*že, aby, když, protože* atd.), které nemají lexikální význam, a proto nejsou větnými členy, jednak tradiční relativa, tj. *k-* a *j-* výrazy, jež mají zájmenné kořeny *k-* (*c-, č-*), *j-* a mají platnost větných členů, zájmena (*kdo, co, který, jaký, jenž, či aj.*), zájmenná příslovce (*kde, kdy, jak* atd.) a zájmenné číslovky (*kolik, seč*). Uvedené podřadící výrazy jsou jednoslovné, mohou však být i dvouslovné stejnovětné (*jako když, než když, dříve než, hned jak, i když, než aby, místo co, když už* atd.), nebo různovětné (*že když, že aby, že ačkoli, protože když, aby přestože aj.*).

Souřadící spojovací výrazy, které spojují věty hlavní nebo vedlejší, jsou jednoslovné souřadící spojky (*a, ale, nebo, proto* atd.), zájmenné příslovce (*zato*), částice (*vždyť, ovšem*), omezující částice (*jen, leda*). Dvouslovné, popř. tříslavné spojovací výrazy jsou distantní (*jednak-jednak, sice-ale, nejen-ale i, buď-nebo* atd.), ale také kontaktní (*a proto, a tedy, ba spíše, nebo spíše, tím méně, natož aby* apod.). Vztah mezi spojovacími výrazy se v prvním případě označuje spojovníkem (ne pomlčkou), v druhém mezerou (zdůvodnění této grafiky

je obsaženo v úvodním odstavci oddílu 1, když popisujeme vzorce složitého souvětí).

Souvětí o více než dvou větách se v české lingvistice nazývá zpravidla složité. Počet vět v takovém souvětí není omezen syntaktickými pravidly gramatického systému, ale sdělnými potřebami a možnostmi účastníků jazykové komunikace. Ve složitém souvětí o třech větách jsou už dva nebo tři mezivětné spojovací výrazy v distantním nebo kontaktním postavení. Kontaktní postavení různovětných spojovacích výrazů je pouze ve složitém souvětí, a je tak charakteristické právě pro složité souvětí jako strukturně syntaktickou jednotku.⁽¹⁾

Složité souvětí bylo od padesátých let minulého století předmětem popisu české a slovenské lingvistiky. O pěti druhích podřadného složitého souvětí psal Trávníček (1951, 723–727), který ještě neužíval termín typ složitého souvětí. Havránek a Jedlička (1963, 391–393) pracují se čtyřmi základními typy složitého souvětí a připouštějí, že může docházet k jejich rozmanitým kombinacím. Sedm typů složitého souvětí uvádějí poprvé Bauer a Grepl (1965, 233–236) a nezávisle na nich Hrbáček (1965), který píše o sedmi typech souvětných konstrukcí. Prohloubenější popis sedmi typů složitého souvětí a některých jejich větosledných variant podávají Grepl a Karlík (1986, 458–462). V uvedených pracích jsou typy různé seskupeny a jen výběrově se v nich přihlíží ke spojovacím výrazům. Knižně deset typů složitého (*zloženého*) souvětí a jejich větosledné varianty podrobně po několikaleté slovenské diskusi popsal slovenský lingvista Kočiš (1973). Bauer (1966, 292) nově užíval termínu *derivace* tak, že při klasifikaci složitého souvětí derivoval (odvozoval) konstrukce složitého souvětí ze souvětí jednoduchého.

1 Josef Hrbáček (1970, 58) nepovažuje složité souvětí za strukturně syntaktickou jednotku ani ve vymezení kvantitativním, ani ve vymezení kvalitativním. Vychází totiž při popisu souvětí jenom z rozlišení souvětí podřadného a souřadného, které spojuje s módním termínem *výpověď*, a nepřihlíží ke kontaktnímu postavení spojovacích výrazů. O kontaktním postavení různovětných podřadících výrazů, srov. níže doklad (3), psal průkopnický Kočiš (1972) a nazýval ho vazbou dvojité podřadící spojky.

Cílem tohoto článku je popsat nejen typy složitého souvětí, jak se ustálily především v brněnské syntaktické škole (šest typů má tři věty, jeden typ obsahuje čtyři věty, a to dvě hlavní a dvě vedlejší věty), ale zároveň i přihlédnout k didaktické praxi – zde se soustředíme na kvalitu jednotlivých vztahů mezi větami ve složitém souvětí tím, že budeme více než v dosavadní lingvistice přihlížet ke spojovacím výrazům a ke kontextově podmíněným diskurzním obměnám těchto typů, a to systematicky k větosledným variantám, u nichž v některých případech jde i o kontaktní dvojice, popř. trojice spojovacích výrazů, které svědčí o tom, že složitá souvětí je svébytná strukturně syntaktická jednotka (oddíl 1) a výběrově k variantám modálnostním (oddíl 2). Odvozování útvarů vyššího stupně složitosti připojováním hlavní nebo vedlejší věty k typům a větosledným variantám už nepovažujeme za varianty, ale za derivace složitého souvětí (oddíl 3).

Složitá souvětí se nacházejí v psaných projevech, vyjadřují už složité myšlenky. Doklady složitých souvětí byly shromážděny v anotovaném *Manuálním korpusu souvětí* (MAKOS), který vznikl dlouhodobou excerpcí současné původní české prózy a odborné literatury (odborné knihy v článku necháváme stranou), jejichž autory jsou rodilí čeští mluvčí narození od roku 1920, a který je u autora článku uložen elektronicky. Malá část původní české beletrie z výše řečené databáze MAKOS je uvedena níže v oddílu Zdroje. Dále užíváme souvětí z elektronického korpusu SYN v12.

1 TYPY A VĚTOSLEDNÉ VARIANTY SLOŽITÉHO SOUVĚTÍ

Typ složitého souvětí je zobrazen lineárním vzorcem jako sled písmen a symboly pro syntaktické vztahy,⁽²⁾ vzorcem, podle kterého se tvoří konkrétní složitá souvětí. Konstituujícím rysem typu složitě-

2 Větu hlavní značíme písmenem H, vedlejší větu písmenem V, dolní index označuje pořadí věty, symbol šipky → označuje syntaktickou závislost, interpunkční znaménko pomlčky – označuje syntaktickou souřadnost, kulaté závorky () značí, že věty vedlejší závisí společně na jedné větě hlavní, nebo že jedna věta vedlejší rozvíjí společně dvě věty hlavní. Odlišné lineární vzorce složitého souvětí použil při deduktivním dynamickém popisu Štěpán (1968).

ho souvětí jsou podle našeho názoru mezivětné syntaktické vztahy závislosti (šipka) a souřadnosti (pomlčka), jejichž vyjádřením jsou spojovací výrazy podřadicí a souřadicí. Ke zpřehlednění popisu složitěho souvětí používáme v článku desetinné třídění a lineární vzorce typů,⁽³⁾ u slovního popisu variant typů složitěho souvětí je uvedeno vždy na jeho konci v závorce pořadové číslo konkrétního dokladu složitěho souvětí, po dvojtečce i spojovací výrazy podřadicí a souřadicí v kurzivě, přičemž u těchto spojovacích výrazů je rozlišeno jejich distantní postavení (proto je v těchto případech mezi nimi spojovník -) a jejich kontaktní postavení (mezera mezi spojovacími výrazy).

Následující typy složitěho souvětí a jejich větosledné varianty jsou hierarchicky uspořádány v gramatickém systému. Ve větosledných variantách jsou stále uváděna kontaktní postavení různovětných spojovacích výrazů, jež jsou ze syntaktických jednotek pouze ve složitěm souvětí, a to jednak podřadicích (doklady 3, 5 aj.), jednak souřadicího a podřadicího (15, 19, 23 atd.), jednak dvou souřadicích a jednoho podřadicího, tedy trojice spojovacích výrazů (16).⁽⁴⁾ Něco jiného je ojedinělý popis postavení vedlejších vět u druhého typu složitěho souvětí, a to také kontaktní (doklady 9, 10) a distantní (doklad 8).

Typy a větosledné varianty složitěho souvětí jsou uspořádány do dvou pododdílů podle toho, zda v souvětí o třech větách jsou dva *stejnorodé spojovací výrazy* (oddíl 1.1; buď jen podřadicí, nebo jen souřadicí), nebo zda v souvětí o třech, popř. čtyřech větách jsou dva až tři *různorodé spojovací výrazy* (oddíl 1.2; současně podřadicí a souřadicí).

3 Použití planimetrických schémat typů a variant složitěho souvětí by značně rozšířilo rozsah článku.

4 O syntagmatice, kombinaci a kumulaci spojek, které vyhledává podle jejich formy v korpusech SYN2000 a SYN2005, píše Čermák (2008), aniž při klasifikaci přihlíží k syntaktickým funkcím spojek.

1.1 DVA STEJNORODÉ SPOJOVACÍ VÝRAZY

Dva stejnorodé spojovací výrazy jsou buď oba podřadicí (1.1.1), nebo oba souřadicí (1.1.2). Pokud jsou spojovací výrazy jen podřadicí, je počet větosledných variant složitého souvětí mnohem větší, než když jsou tyto výrazy pouze souřadicí. Vysvětlením je, že vedlejší věty uvozené podřadicími výrazy mohou stát v postpozici nebo antepozici, popř. interpozici, vzhledem k větě hlavní, zatímco hlavní věty, mezi nimiž stojí souřadicí výrazy, mají až na některé případy poměru slučovacího a vylučovacího stálý pořádek.

1.1.1 Dva podřadicí výrazy jsou v souvětí s jednou větou hlavní a dvěma větami vedlejšími. Věty vedlejší přitom jsou v syntaktickém vztahu závislosti (1.1.1.1) nebo nejsou v syntaktickém vztahu vůbec (1.1.1.2). Zatímco v prvním případě jde o závislost v jednom směru do hloubky druhého stupně, v případě druhém je to závislost větvená jen do hloubky prvního stupně.

1.1.1.1 Jsou-li obě vedlejší věty ve vztahu syntaktické závislosti, jde o první typ složitého souvětí s řetězcovou závislostí vedlejších vět, jehož vzorec vypadá následovně: $H \rightarrow V_1 \rightarrow V_2$. Podrobněji o něm píše Štěpán (1977; 2020a). Na větě hlavní (řídící) závisí vedlejší věta prvního stupně závislosti, která je větou řídící pro vedlejší větu druhého stupně závislosti atd., takže se vytváří řetězcová závislost vedlejších vět.

Pokud jde o větosledné varianty tohoto typu složitého souvětí, směr závislosti vedlejších vět je progresivní, dopředu, tj. podle směru psaní a čtení zleva doprava, kdy se uplatňuje gramatický princip závislosti vedlejších vět. Variantou je závislost regresivní, dozadu (zprava doleva), kdy nad principem gramatické závislosti vítězí souvětňá důležitost vedlejší věty, což znamená, že se uplatňuje antepozice vedlejší věty vůči dominující (řídící) jiné větě vedlejší nebo větě hlavní v rámci aktuálního členění souvětí. V kombinaci s postpozicí, antepozicí a interpozicí řetězce vedlejších vět vůči větě hlavní tak vzniká následujících šest větosledných variant

souvětí s řetězcovou závislostí, jejichž doklady v závorce čísluje-
me, pro identifikaci jejich vedlejších vět vždycky v těchto přípa-
dech uvádíme i uvozující podřadicí výrazy: postpozice progresivně
progresivní (1: *že-které*), postpozice progresivně regresivní, jejichž
různovětné podřadicí spojovací výrazy jsou v postavení distantním
(2: *jestli-že*) nebo kontaktním (3: *že když*), kdy různovětné spojky
stojí vedle sebe, antepozice regresivně progresivní (4: *když-že*), an-
tepozice regresivně regresivní s kontaktním postavením různovět-
ných podřadicích spojovacích výrazů (5: *aby kdo*), kterou lze změnit
na postpozici progresivně progresivní (5a: *aby-kdo*) a interpozice
progresivně progresivní (6: *který-jak*) a progresivně regresivní
(7: *že sotva*) do hlavní věty.

- (1) Vždycky jsem myslela, že je z těch žen, které se nezastaví
před ničím. (SYN)
- (2) Řekl jsem si, jestli přežiju, že se vrátím. (Körner 178)
- (3) Došlo to tak daleko, že když konečně natáčel, nesměl se
podívat do hledáčku kamery. (SYN)
- (4) Když každý den slyšíš, že Bůh existuje, věříš v něj. (SYN)
- (5) Ale aby kdo kupuje, vždycky koupil, na to není regule.
(Čtvrtek 57)
- (5a) Na to není regule, aby vždycky koupil, kdo kupuje.
- (6) Každý muž a každý otec, který zahubí ženu, tak jak Mášu
zahubil Volkonský, ztrácí právo na její srdce. (Štětina 92)
- (7) [...] představa, že sotva dojde do práce, půjde zase za La-
vičkou, se jí vůbec nelíbila. (Hutařová 154)

1.1.1.2 Druhým typem složitěho souvětí je souvětí, v němž vedlejší
věty jsou bez syntaktického vztahu a jehož vzorec je $V_1 \leftarrow H \rightarrow V_2$. Na
větě hlavní závisí dvě vedlejší věty prvního stupně závislosti (Štěpán
2021). Tato závislost je větvená, a to do dvou směrů, kdy větosled-
ná varianta má distantní postavení vedlejších vět (8: *když-že*). Jinou
variantou jsou vedlejší věty v postavení kontaktním, kdy závislost je

v jednom směru, a to věty vedlejší jsou v postpozici (9: *jak-abyste*), nebo v antepozici (10: *sotva-i kdybych*); ve všech případech jde o distantní postavení podřadicích spojovacích výrazů, kdy každý uvozuje svou vedlejší větu:

- (8) Když přišla ta zpráva, myslel jsem nejdřív, že jsem se přehlédl. (Klíma 48)
- (9) [...] apeluji na vás, jak zde stojíte jeden jako druhý, abyste pomohli zabránit [...]. (Lustig 55)
- (10) Sotva usednu k papíru, i kdybych si nevím jak přísně uložil zdrženlivost, vyvalí se ze mě hrubá a stále hrubější lavina. (Kantůrková 119)

1.1.2 Jako třetí typ složitého souvětí popisujeme souvětí, v němž jsou dva souřadící spojovací výrazy, tj. souvětí se třemi větami hlavními, jehož vzorec vypadá následovně: $H_1-H_2-H_3$ (11: *ale-a*). Tento typ je na periferii systému typů složitého souvětí, neboť má nejméně komplikovanou souvětňou stavbu, není v něm totiž věta vedlejší a neuvažuje se tudíž o větosledné variantě jako v předcházejících dvou typech (Štěpán 2020b):

- (11) Chvíli ještě poslouchala, ale pak vyčerpaně strhla sluchátka z uší a hodila je na stůl. (Hofman 121)

1.2 DVA AŽ TŘI RŮZNORODÉ SPOJOVACÍ VÝRAZY

Jeden spojovací výraz je souřadící a jeden podřadicí (1.2.1), nebo jeden spojovací výraz je souřadící a dva spojovací výrazy jsou podřadicí (1.2.2).

1.2.1 V souvětí jsou dvě věty hlavní, mezi nimi stojí souřadící spojovací výraz. Na jedné větě hlavní závisí prostřednictvím podřadicího výrazu věta vedlejší (1.2.1.1), nebo věta vedlejší závisí na obou větách hlavních (1.2.1.2).

1.2.1.1 Za čtvrtý typ složitěho souvětí považujeme souvětí, v němž mezi větami hlavními je souřadící spojovací výraz, podřadící výraz uvozuje vedlejší větu, která závisí samostatně jen na jedné větě hlavní. K této situaci vypadá vzorec takto: $H_1-H_2 \rightarrow V$. Vedle uvedeného vzorce, kdy je vedlejší věta v postpozici k druhé hlavní větě (12: *a-kterou*), jsou ještě čtyři další větosledné varianty: vedlejší věta je v postpozici k první větě hlavní (13: *že-a*), věta vedlejší je v antepozici k první hlavní větě (14: *když-a*) nebo k druhé hlavní větě, kde bývá kontaktní postavení souřadícího a podřadícího výrazu (15: *a že*), nebo v souvětí je k druhé hlavní větě anteponována vedlejší věta s *když* tak, že příslovce *zato* zesiluje předcházející spojku *ale*, takže spojením této dvojice souřadících výrazů a podřadícího výrazu *když* vzniká dokonce trojice spojovacích výrazů (16: *ale zato když*):

- (12) Seděl na širokém lůžku podepřený polštáři a pochutnával si na silné slepičí polévce, kterou ho Ludmila krmila po lžících z objemné misky. (Whitton b 145)
- (13) Slíbila, že pak půjde Filip domů, a to se taky stalo. (Vlasák 255)
- (14) Když sem přišla, neměla nikoho, a teď svolává celou rodinu! (Březinová 239)
- (15) Já jsem nikoho nesledoval, a že jsem se náhodou ocitl v blízkosti pana Tomana, to přece není trestné. (Maratová 126)
- (16) Více než sedm jsem jich zatím nechtyl, ale zato když jsem opravoval v létě střechu, našel jsem pod hřebenáči čtyři svlečené hadí kůže. (Nepil 39)

1.2.1.2 Pátým typem složitěho souvětí je souvětí, ve kterém věta vedlejší závisí společně na obou větách hlavních. V tomto případě je vzorec: $V \leftarrow (H_1-H_2)$. Tato vedlejší věta stojí v antepozici (17: *když-a*), větoslednou variantou je postponovaná vedlejší věta, která závisí na obou větách hlavních (18: *a-když*):

- (17) Když jsme sem ale s Markem dorazili, nic se tu nedělo a nikdo o žádném dopise nevěděl! (Whitton a 212)
- (18) Bylo ještě šero a lezavá ranní mlha stoupala z mokřin, když z Bezdězu vyrazila družina jezdců. (Vondruška a 15)

1.2.2 V souvětí se nachází jeden spojovací výraz souřadící a dva spojovací výrazy podřadící. Podřadící výrazy uvozují dvě vedlejší věty, přitom souřadící výraz je mezi těmito vedlejšími větami (1.2.2.1), nebo souřadící výraz je mezi větami hlavními, přičemž na každé větě hlavní závisí věta vedlejší (1.2.2.2).

1.2.2.1 Šestým typem složitého souvětí je souvětí s jednou větou hlavní, na které závisí společně dvě věty vedlejší uvozené podřadícími výrazy, mezi větami vedlejšími je souřadící spojovací výraz, je to tedy souvětí s vedlejšími větami spojenými souřadně (Štěpán 2017). Vzorec pro tento typ složitého souvětí: $H \rightarrow (V_1 - V_2)$. Vedlejší věty stojí v postpozici k větě hlavní (19: *že-a že*). Vedle toho existují dvě další větosledné varianty: první je antepozice souřadných vedlejších vět vzhledem k hlavní větě (20: *protože-a že*), druhou variantou je interpozice vedlejších vět do věty hlavní (21: *která-nebo*):

- (19) Dozví se, že jeho otec byl cirkusový klaun a že zemřel na infarkt. (SYN)
- (20) Protože Jorga dosud neletěla letadlem a že nám ten týden v Mariánských lázních celý propršel, chtěla Jorga k moři, já do hor [...]. (Páral 151)
- (21) Alena, která kráčela, nebo spíš se vlekla v lehounkém oparu snu, by si byla manželova vozu ani nepovšimla. (SYN)

1.2.2.2 Sedmým, posledním typem složitého souvětí je souvětí s dvěma větami hlavními, mezi nimiž stojí souřadící spojovací výraz, na každé větě hlavní závisí samostatně věta vedlejší. Vzorec je $H_1 \rightarrow V_1 - H_2 \rightarrow V_2$ a věta vedlejší je vždy uvozena podřadícím spojovacím

výrazem, obě věty vedlejší jsou v postpozici k první a druhé větě hlavní (22: *že-ale-že*). Jsou tu tři větosledné varianty: obě věty vedlejší jsou v antepozici k první a k druhé větě hlavní a před spojkou a se píše správně čárka, protože věta s *když* je vložena mezi obě věty hlavní (23: *když-a když*), přičemž není správné, když se před a čárka nepíše (24: *až-a než*). U druhé větosledné varianty je první věta vedlejší s *byť* v antepozici k první hlavní větě a druhá věta vedlejší s *že* v postpozici k druhé větě hlavní (25: *byť-a-že*). Třetí varianta má první vedlejší větu s *aby* v postpozici k první hlavní větě, druhá vedlejší věta s *kdo* v antepozici k druhé hlavní větě tak, že souřadicí a podřadící výraz jsou v kontaktní pozici (26: *aby-a kdo*):

- (22) Myslela jsem si, že to jsou vojáčky, ale zdá se, že se zaměřil spíše na hliněné světce [...]. (Černá a 14)
- (23) Když jsi se mnou, šťveš mě, a když jsi pryč, nenávidím tě ještě víc. (Žáková 55)
- (24) Až se všichni strážci shromáždí, nepřítel už bude daleko v kraji a než bychom došli do místa střetu, bude již zcela jistě po všem. (Fišera 10)
- (25) Byť nepatřil mezi esa třídy, čamar si nikdy jako outsider nepřipadal, a je pravda, že ho za něj nikdo v kolektivu ani nepovažoval. (Vondrášek 20)
- (26) Kněz s úsměvem a radostí v srdci prošel, aby co nejméně zavázal, a kdo na něj od práce pohlédl, tomu požehnal. (Vojtíšek 102)

2 MODÁLNOSTNÍ VARIANTY

Při popisu typů složitého souvětí a jejich větosledných variant byla v oddílu 1 uvedena složitá souvětí, která jako celek mají modálnost oznamovací.⁽⁵⁾ Zvláště v mluvené komunikaci může dojít k diskurz-

5 O syntagmaticce, kombinaci a kumulaci spojek, které vyhledává podle jejich formy v korpusech SYN2000 a SYN2005, píše Čermák (2008), aniž při klasifikaci přihlíží k syntaktickým funkcím spojek.

ní obměně oznamovacího složitého souvětí a jsou tu pak nejružnější modálnostní varianty složitého souvětí. Protože však v článku popisujeme složitě souvětí v psané češtině, uvedeme jen modálnostně smíšená složitá souvětí, která se objevila v psaných dokladech a v nichž se spojují věty oznamovací a tázací, popř. oznamovací a žádací, a proto náš stručný popis modálnostních variant složitého souvětí je jen ilustrační a výběrový. Popis ovšem ukazuje například na dokladech (30) a (31), že u vzorce čtvrtého typu složitého souvětí se uplatňují jeho různé větosledné a modálnostní varianty. Kompetenci pro další interpretaci našich modálnostních variant mají lingvisté, kteří popisují mluvenou češtinu.

Smíšená modálnost se vyskytuje v souvětí se vzorcem $H \rightarrow V_1 \rightarrow V_2$, kde tázací je poslední vedlejší věta (27: *že-protože*). V souvětí se vzorcem $H_1 - H_2 - H_3$ je tázací hlavní věta poslední (28: a), tázací hlavní věta však může být druhá v souvětí (29: a). V souvětí $H_1 - V \leftarrow H_2$ (viz výše doklad oznamovacího souvětí 15), jež je větoslednou variantou vzorce čtvrtého typu $H_1 - H_2 \rightarrow V$, je tázací druhá hlavní věta i s anteponovanou větou vedlejší s *i kdyby* (30: a i *kdyby*), v souvětí $H_1 \rightarrow V - H_2$ (viz výše doklad oznamovacího souvětí 13), které je jinou větoslednou variantou stejného vzorce $H_1 - H_2 \rightarrow V$, druhá hlavní věta je žádací, první hlavní věta s postponovanou větou vedlejší s *jestli* je oznamovací (31: *jestli-ale*). V souvětí $V \leftarrow (H_1 - H_2)$ s anteponovanou vedlejší větou s *že* je tázací druhá hlavní věta (32: *že-ale*). V souvětí se vzorcem $H \rightarrow (V_1 - V_2)$ je tázací druhá věta vedlejší s *co*, která jen velmi volně závisí na větě hlavní (33: *že-a*):

- (27) Uvědomuju si, že strkat sem peníze nemá smysl, protože kdo v tom tady bude pokračovat? (Pechar 56)
- (28) Labutě a kachny odletěly, mládenec s píšťalou je už dávno pryč a kam se poděli zlatí brouci? (Hrachovcová 94)
- (29) Lekl jsem se, kdo by se nelekl, a rychle jsem couvl.
(Kratochvíl 92)

- (30) Konráda Wolfa si drží od těla, a i kdyby chtěla, copak se od nich Vít hne? (Vondruška a 251)
- (31) Nevím, jestli to bude k něčemu užitečné, ale vy dva zatím prohledejte celou faru. (Vondruška b 64)
- (32) Že jsem tak smělý, snad pochopíš, ale mohl bych ho vidět? (Vojtíšek 105)
- (33) Obávala se, že přijde rozkaz k evakuaci a co pak udělá s dětmi? (Rottová 146)

3 DERIVACE SLOŽITÉHO SOUVĚTÍ

Jazyková realita složitých souvětí v textech je mnohotvárnější, než představují výše uvedené typy a varianty složitého souvětí, a proto dále ještě užíváme adaptovaného Bauerova termínu *derivace* složitého souvětí (Bauer 1966, 292). Od Bauera se lišíme v tom, že nederivujeme složitě souvětí ze souvětí jednoduchého, tj. od souvětí, které se skládá jen ze dvou vět, ale že vycházíme z výše uvedených sedmi typů, popř. větosledných variant složitého souvětí (tři a více vět) a že k nim připojujeme hlavní nebo vedlejší větu, a tak v oddílu 3.2 derivujeme další konstrukce složitého souvětí. Svoboda (1965, 39) užíval pro takové derivace termínu *varianta*, neužíval termínu *derivace* a nepracoval s termínem *typ složitého souvětí*, ale s termínem *struktura*.

Nejprve upozorníme na Kočišovy typy složitého souvětí, které jsou v jiných pojetích redukovány, protože jsou považovány za derivace (3.1). Potom se stručně budeme zabývat některými vybranými derivacemi složitého souvětí z textů nejsoučasnější původní české prózy (3.2).

3.1 Hrbáček (1965, 30) některé Kočišovy typy složitého souvětí považoval za stylistickokonstrukční varianty složitého souvětí, v našem pojetí jde o stylistickokonstrukční *derivace* typů složitého souvětí. Při stanovení jednotlivých typů je třeba podle Hrbáčka vycházet ze strukturních rozdílů, a nikoli z rozdílů stylistických, kontextových a z významového druhu spojení vět.

Kočiš (1963) jako typy složitého souvětí uvádí $H_1-H_2-H_3 \rightarrow V$, $H_1-H_2 \rightarrow V$, $H_1 \rightarrow V-H_2$ a $H_1-H_2 \rightarrow V_1 \rightarrow V_2$, v našem pojetí jde o stylisticko-konstrukční derivace složitého souvětí typu $H_1-H_2 \rightarrow V$, tj. souvětí alespoň s dvěma větami hlavními, v němž na jedné větě hlavní závisí věta (věty) vedlejší. Později Kočiš (1973, 67) redukuje typy složitého souvětí, když už jako typ neuvádí $H_1-H_2-H_3 \rightarrow V$ a vzorce $H_1-H_2 \rightarrow V$ a $H_1 \rightarrow V-H_2$ chápe jako dva podtypy.

3.2 Derivace složitého souvětí vznikají z prvních šesti typů a větosledných variant složitého souvětí, které mají tři věty, a ze sedmého typu, jenž má čtyři věty, připojením jen jedné hlavní věty (3.2.1) nebo jen jedné vedlejší věty (3.2.2), přičemž jsme si ovšem vědomi toho, že některá derivovaná souvětí mohou být popsána i tak, že jsou odvozena od více různých typů.

Z důvodu omezeného rozsahu článku nebudeme popisovat derivace ze všech typů a větosledných variant složitého souvětí, ale uvedeme pouze výběr derivací, které jsme našli v současné české beletrii. Nebudeme popisovat derivace, v nichž se připojují dvě hlavní nebo dvě věty vedlejší, popř. větší jejich počet, protože by se tím tento článek příliš rozšířil.

3.2.1 Věta hlavní se připojuje pomocí souřadícího výrazu k některému typu složitého souvětí s jednou větou hlavní, vznikají derivace složitého souvětí, a to ze souvětí $H \rightarrow V_1 \rightarrow V_2$, ke kterému se připojuje hlavní věta dodatečně, což je naznačeno středníkem (34: *že-který-proto*), nebo u jeho progresivně regresivní varianty je předsunuta, jak naznačuje pomlčka (35: *a-že ačkoliv*), a ze souvětí s $V_1 \leftarrow H \rightarrow V_2$, ve kterém chybí čárka před slučovací spojkou *a*, když hlavní věta je předsunuta před tímto souvětím (36: *a když-aby*), správně už je čárka před spojkou *a*, protože tam končí souvětí s $V_1 \leftarrow H \rightarrow V_2$ (37: *když-jako by-a*). Dále je to derivace ze souvětí $V \leftarrow (H_1-H_2)$, kde vedlejší věta po postpozičním připojení věty hlavní závisí na třech větách hlavních (38: *jakmile-a*):

- (34) Vavřince hnětlo, že v házení nad něj vynikal jeho kamarád Hans, který byl za to setníkem přede všemi chválen; svíral ho proto hořký pocit žárlivosti. (Dvořák a 111)
- (35) Úkosem jsem krátce vzhlédla od talíře – a překvapilo mne, že ačkoliv Jíra z roztok hovoří ke knížeti Fridrichovi, dívá se přitom upřeně na mě. (Dvořák b 62)
- (36) Přestala mu vadit tma a když uléhal ke spánku na otep slámy, zhasínal kahan, aby ušetřil olej. (Dvořák a 204)
- (37) Když masa zjankovatí, je to, jako by se splášlo stádo, a splašené stádo se špatně ovládá. (Drška 226)
- (38) Jakmile oba pomocníci odběhli splnit úkoly, královský prokurátor se opřel ve svém křesle, zavřel oči a na chvíli si krátce zdříml. (Vondruška a 131)

3.2.2 Připojením jedné věty vedlejší k větě vedlejší pomocí podřadičího výrazu (3.2.2.1), nebo k větě vedlejší pomocí souřadičího výrazu (3.2.2.2).

3.2.2.1 Připojením věty vedlejší k větě vedlejší pomocí podřadičího výrazu se zvyšuje stupeň závislosti vedlejších vět, a tak vzniká konstrukce složitější.

Jde o následující derivace větou s *i když* ze souvětí $H \rightarrow V_1 \rightarrow V_2$ s postponovanou progresivně progresivní závislostí, ve které jsou rozdílné podřadičí výrazy (39: *že-protože-i když*), nebo větou s *že* se opakuje podřadičí spojka *že* (40: *že-že-že*), dále derivace větou s *jestli* z větosledné varianty s anteponovanou regresivně progresivní závislostí, v níž je kontaktní dvojice podřadičích spojek (41: *že pokud-jestli*). V souvětí $H \rightarrow (V_1 - V_2)$ je derivace dána antepozicí vedlejší věty s *-li* k druhé souřadné vedlejší větě, kde by měla být čárka před spojkou a (42: *že-li-že*), u druhé vedlejší věty s *že* je anteponována věta s *jestli*, takže se vedle sebe dostávají dva různovětné podřadičí výrazy a ty spolu se souřadičí spojkou a vytvářejí trojici spojovacích výrazů (43: *že-ale že jestli*). Ze souvětí $V_1 \leftarrow H \rightarrow V_2$ je derivace vedlejší větou se

spojovacím výrazem *ve které* k anteponované větě s *když* (44: *když-ve které-zda*) a ze souvětí $V \leftarrow (H_1 - H_2)$ je derivace postpozicí vedlejší věty s *aby* k anteponované vedlejší větě s *když* (45: *když-aby*):

- (39) Vyděsila se, že zase dostane vynadáno, protože má těch kaněk plné sešity, i když se snaží psát starým plnicím perem po sestře co nejopatrněji. (Dubská a 10)
- (40) Byla jsem přesvědčená, že je na mě vidět to, že se stydím za to, že se mám lépe nežli oni. (Brabenec 134)
- (41) Milouš znejistěl a Hedviku napadlo, že pokud přemýšlí o tom, jestli je normální člověk, tak by mu z toho přemýšlení třeba mohlo alespoň vyhládnout. (Černá b 71)
- (42) [...] a tu jsem si myslela, že přeci nezmizím ze světa a budeš-li mne mít stále rád, že se vrátím [...]. (Křížová 65).
- (43) Řekli mu, že jejich konečným cílem jsou Američané, ale že jestli neodejde, nic z jeho stanoviště nezbude. (SYN)
- (44) Když šli podél kavárny, ve které se setkali, Maria zauvažovala, zda ty očistové dámy jsou ještě stále na svých místech. (Outratová 197)
- (45) Když se pohnul, aby otevřel dveře, byli blízko u sebe a drželi se navzájem. (SYN)

3.2.2.2 Připojením věty vedlejší k jiné větě vedlejší pomocí souřadícího výrazu na stejném stupni závislosti vzniká souřadná věta vedlejší.

Souřadnou větu vedlejší pomocí souřadícího výrazu lze připojit k souvětí $H \rightarrow V_1 \rightarrow V_2$, ve kterém chybí čárka před spojkou *a*, protože před ní stojí řetězec vedlejších vět *že-která* ukončený větou přívlastkovou, za kterou musí být podle interpunkčních pravidel čárka, a připojená věta *s že* je v souřadném poměru k první větě *s že* (46: *že-která-a že*), v souladu s interpunkčními pravidly čárka před spojkou *a* není tehdy, je-li připojená věta *s aby* v souřadném poměru k poslední větě řetězce *jestli-aby* (47: *jestli-aby-a aby*). Souřadná věta

vedlejší s *aby* se připojuje k souvětí $H \rightarrow (V_1 - V_2)$ (48: *abych-a aby-a aby*), nebo se k ní připojuje věta s *že* bez souřadící spojky (49: *že-že-že*), k souvětí $V_1 \leftarrow H \rightarrow V_2$, kde delší věty vedlejší obklopují hlavní větu z obou stran, se připojuje souřadná vedlejší věta s *jak* (50: *když-jestli-a jak*) a dále k souvětí $V \leftarrow (H_1 - H_2)$ se k větě vedlejší s *místo* *abych* připojuje souřadná věta vedlejší s *a* (51: *místo abych-a-a*):

- (46) Přepadl ho neodbytný pocit, že se dostal do nějaké časové smyčky, která ho přenesla do jeho někdejší kanceláře v Bartolomějské a že se právě pokouší prolomit ledy úzkosti nějaké bázlivé svědkyně. (Fieber 60)
- (47) Nebyl jsem si jistá, jestli si Jíra celý příběh nevymyslel, aby mě uchlácholil a aby v mých očích vylepšil Václavův obraz. (Dvořák b 185)
- (48) Přál jsem si, abych u ní mohl zůstat celý večer a aby Diana neodešla k pultu nebo na toaletu a aby jí pan někdo neuvolnil místo na druhém konci stolu. (Moc 69)
- (49) Lidi budou nadávat, že si nemohou vybrat, že není možnost konkurence, že se zdražuje. (SYN)
- (50) Když jsem druhý den pustila kozy na pastvu, byla jsem opravdu zvědavá, jestli si Ema pamatuje včerejší nepříjemný zážitek a jak velkým obloukem se tomu septiku vyhne. (Dubská b 71)
- (51) Místo abych se štěstím roztetelila a skočila mu kolem krku, seděla jsem nehnutě a snažila se potlačit pláč. (Táborská 70)

ZÁVĚR

Složitě souvětí v psané a spisovné češtině je v článku stručně popsáno jako syntaktický systém, k jehož popisu byla nově použita pojmová síť *typ*, *varianta* a *derivace* složitého souvětí. Na základě mezivětných vztahů závislosti a souřadnosti, které se vyjadřují podřadicími a souřadícími spojovacími výrazy, je vymezeno sedm typů složitého

souvětí, pro které se užívají lineární vzorce, a jejich diskurzí (pro-
mluvové) obměny, jimiž jsou větosedné varianty, u kterých jde nově
o kontaktní dvojice, resp. trojice spojovacích výrazů, a modálnostní
varianty. Derivace už nejsou variantami typů složitého souvětí, ale
syntaktickými konstrukcemi, které vznikly odvozením z typů a va-
riant připojením hlavní nebo vedlejší věty a jež jsou tedy už složi-
tější. U variant a derivací jsou také uvedena značně složitá souvětí
s nedostatky v interpunkci.

Zcela na závěr je možno zmínit, že podrobný empirický popis typů
a větosedných variant složitého souvětí byl jako samostatná kapitola
zařazen do vznikající *Velké akademické gramatiky spisovné češtiny*
(Štěpán, v přípravě).

doc. PhDr. Josef Štěpán, CSc.

emeritní pracovník Katedry českého a slovenského jazyka
(dnes Ústav českého jazyka a teorie komunikace)

Filozofická fakulta Univerzity Karlovy

e-mail: stepan.josef@centrum.cz

ZDROJE

- Brabenec, Jan. 2004. *Cesta na východ*. Praha: Formát.
- Březinová, Taťána. 2007. *Tanec na paletě*. Praha: Eroica.
- Černá a, Jaroslava. 2016. *Santini. Peklem duše k světlu světa*. Brno: MOBA.
- Černá b, Jaroslava. 2017. *Sekaná s malinama*. Brno: CPress.
- Čtvrtek, Václav. 1977. *Cesty formana Šejtročka*. Praha: Albatros.
- Drška, Jiří. 2013. *Kodrcohlavy*. Dobřichovice: KAVA-PECH.
- Dubská a, Kateřina. 2016. *Malé zázraky*. Brno: Jota.
- Dubská b, Kateřina. 2018. *Z kopce do kopce*. Brno: Jota.
- Dvořák a, Otomar. 2007. *Hořící lilie*. Praha: Knižní klub.
- Dvořák b, Otomar. 2009. *Past na královnu: vášnivá cizinka na českém trůnu*. Frýdek-Místek: Alpress.
- Fieber, Michal. 2012. *Škola detektivů*. Brno: MOBA.
- Fišera, Zdeněk. 2019. *Staré pověsti od Broumova k Mělníku*. Velké Přílepy: Olympia.
- Hofman, Robert. 2010. *V říši opice a hada*. Praha: Brána.
- Hrachovcová, Alena. 2017. *Do žížal se nekouše!* Praha: Eroica.
- Hutařová, Ivana. 2012. *Matylka na stopě. 2, Vražedný advent*. Praha: JaS.
- Kantůrková, Eva. 2002. *Nečasův román*. Brno: Host.
- Klíma, Josef. 2003. *Boží mobil*. Praha: Nakladatelství Andrej Šťastný.
- Körner, Vladimír. 1995. *Odváté novely*. Praha: Melantrich.
- Kratochvil, Jiří. 2012. *Dobrou noc, sladké sny*. Brno: Druhé město.
- Křížová, Jarmila. 2013. *Píši ti s láskou*. Praha: Lika klub.
- Lustig, Arnošt. 2011. *Modlitba pro Kateřinu Horovitzovou*. Praha: Mladá fronta.

- Maratová, Monika. 2013. *Volavka*. Praha: Naše vojsko.
- Moc, Stanislav. 2006. *Tábor na Alligator River*. Praha: Maťa.
- Nepil, František. 1996. *Dobrá a ještě lepší jitra*. Praha: Český spisovatel.
- Outratová, Jana. 2004. *Dvakrát v jedné řece*. Praha: M-Press.
- Páral, Vladimír. 1977. *Generální zázrak: román naděje*. Ústí nad Labem: Severo-české nakladatelství.
- Pechar, Ivo. 2018. *Pouze krok ke štěstí*. Praha: Galén.
- Rottová, Inna. 2001. *Doktorka ze Ženevy*. Praha: Knižní klub.
- SYN v12: Korpus SYN: verze 12 z 29. 12. 2023. Praha: Ústav Českého národního korpusu FF UK, www.korpus.cz (přístup 11. 3. 2024).
- Štětina, Jaromír. 2006. *Bastardi*. Praha: NLN, Nakladatelství Lidové noviny.
- Táborská, Olina. 2014. *Výchova dcerou*. Praha: K4K Publishing.
- Vlasák, Vladimír. 2009. *Bez iluzí aneb Lesk a bída šoubyznysu*. Praha: XYZ.
- Vojtíšek, Honza. 2019. *Kazatel*. Český Krumlov: Golden Dog.
- Vondrášek, Kamil. 2017. *Údiv, aneb, Červená knihovna pro chlapy*. Praha: Volvox Globator.
- Vondruška a, Vlastimil. 2002. *Dýka s hadem*. Brno: MOBA.
- Vondruška b, Vlastimil. 2014. *Ďáblův sluha*. Brno: MOBA.
- Whitton a, Hana. 2016. *Božena česká: boj o trůn a lásku: román*. Frýdek-Místek: Alpress.
- Whitton b, Hana. 2017. *Kněžna Ludmila: vznešená, milovaná, zrazená: román*. Frýdek-Místek: Alpress.
- Žáková, Helena. 2021. *Saudade*. Brno: MOBA.

LITERATURA

- Bauer, Jaroslav. 1966. „Složitě souvětí a jeho klasifikace.“ *Slovo a slovesnost* 27(4), s. 289–299.
- Bauer, Jaroslav a Grepl, Miroslav. 1965. *Skladba spisovné češtiny* (učební text). Praha: SPN.
- Čermák, František. 2008. „Syntagmatika, kombinace a kumulace spojek.“ In *Grammar & Corpora/Gramatika a korpus 2007*. Eds. František Štícha a Miriam Fried. Praha: Academia, s. 315–323.
- Grepl, Miroslav. 1968. „K podstatě větných typů v slovanských jazycích.“ In *Otázky slovanské syntaxe II. Sborník sympozia „Strukturní typy slovanské věty a jejich vývoj“, Brno 20.–22. X. 1966*. Eds. Jaroslav Bauer, Miroslav Grepl, Roman Mrázek a Radoslav Večerka. Brno: Universita J. E. Purkyně, s. 21–30.
- Grepl, Miroslav a Karlík, Petr. 1986. *Skladba spisovné češtiny*. Praha: SPN.
- Havránek, Bohuslav a Jedlička, Alois. 1963. *Česká mluvnice*. Praha: SPN.
- Hošnová, Eva. 2005. *Studie z vývoje novočeské syntaxe (konjunkce, pronominalizace)*. Praha: Univerzita Karlova.
- Hrbáček, Josef. 1965. „O pojetí a klasifikaci tzv. složitě souvětí; typy souvětých konstrukcí.“ *Slovo a slovesnost* 26(1), s. 26–35.
- Hrbáček, Josef. 1970. „Poznámky k diskusi o tzv. složitě souvětí.“ *Slovo a slovesnost* 31(1), s. 58–64.
- Kočiš, František. 1963. „Ku klasifikácii zloženého súvetia.“ *Slovenská reč* 28(3), s. 155–164.
- Kočiš, František. 1972. „Väzba dvojitej podrad'ovacej spojky.“ *Slovenská reč* 37(2), s. 65–72.
- Kočiš, František. 1973. *Zložené súvetie v slovenčine*. Bratislava: SAV.
- Rusínová, Zdenka a Nekula, Marek. 1995. „Morfologie.“ In *Příruční mluvnice češtiny*. Eds. Petr Karlík, Marek Nekula a Zdenka Rusínová. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, s. 227–356.
- Svoboda, Karel. 1965. „K třídění složených souvětí.“ *Slovo a slovesnost* 26(1), s. 35–44.

- Svoboda, Karel. 1972. *Souvětí spisovné češtiny*. Praha: Universita Karlova.
- Štěpán, Josef. 1968. „K problematice složitého souvětí v současné češtině. Pokus o dynamický popis.“ *Slovo a slovesnost* 29(4), s. 384–398.
- Štěpán, Josef. 1977. *Složitě souvětí s řetězcovou závislostí*. Praha: Univerzita Karlova.
- Štěpán, Josef. 2013. *Souvětí současné češtiny*. Liberec: Technická univerzita.
- Štěpán, Josef. 2017. „Souvětí se souřadnými vedlejšími větami.“ *Korpus – gramatika – axiologie* 16, s. 47–63.
- Štěpán, Josef. 2020a. „Souvětí s řetězcovou závislostí vedlejších vět jako nejvyšší gramatická jednotka.“ *Korpus – gramatika – axiologie* 21, s. 41–58.
- Štěpán, Josef. 2020b. „Souvětí složené z více než dvou vět hlavních.“ In *Lingvistika – korpus – empirie. K počtě Františka Štíchy*. Eds. Jana Bílková, Ivana Kolářová a Miloslav Vondráček. Praha: Ústav pro jazyk český, s. 81–90.
- Štěpán, Josef. 2021. „Souvětí s vedlejšími větami bez syntaktického vztahu.“ *Korpus – gramatika – axiologie* 23, s. 28–46.
- Štěpán, Josef. V přípravě. „Složitě souvětí.“ In *Velká akademická gramatika spisovné češtiny: III., Syntax: Syntagma, Věta, Souvětí*. František Štícha et al. Praha: Academia.
- Trávníček, František. 1951. *Mluvnice spisovné češtiny, 2. Skladba*. Praha: Slovanské nakladatelství.